

บทที่ ๒

ข้อมูลเบื้องต้นของพุทธสถานที่พบจิตรกรรมเทพผู้พิทักษ์ ในสมัยรัตนโกสินทร์

อาคารพุทธสถานที่พบจิตรกรรมเทพผู้พิทักษ์อยู่ และนำมาประกอบในการศึกษาครั้งนี้ มี ๓ วัด รวม ๔ อาคาร ได้แก่

๑. อุโบสถ วัดราชนัคคารามวรวิหาร กรุงเทพฯ
๒. วิหาร วัดสุทัศนเทพวราราม กรุงเทพฯ
๓. อุโบสถ วัดสุทัศนเทพวราราม กรุงเทพฯ
๔. อุโบสถ วัดบวรสถานสุทธาราม (วัดพระแก้ววังหน้า) กรุงเทพฯ

ซึ่งในบทนี้ ขอกล่าวถึงประวัติโดยสังเขปของพระอาราม ลักษณะอาคารที่พบงานจิตรกรรม ตลอดจนภาพรวมของงานจิตรกรรมที่อยู่ภายในอาคารหลังนั้น โดยมีรายละเอียด ดังนี้

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

วัดราชนัคคารามวรวิหาร

วัดราชนัคคาราม เป็นพระอารามหลวงชั้นตรี ชนิดวรวิหาร ตั้งอยู่ เลขที่ ๒ แขวงบวรนิเวศ เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร¹ โดยอยู่ใกล้กับป้อมมหากาฬ เชิงสะพานผ่านฟ้าลีลาศ ซึ่งเป็นช่วงต้นของถนนมหาชัยที่ตัดกับถนนราชดำเนินกลาง

ประวัติความเป็นมาของวัดนี้ มีหลักฐานว่า เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๕ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชปรารภจะสร้างพระอารามขึ้นเพื่อเป็นเกียรติแก่ พระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าโสมนัสสวัณนาวดี² (ซึ่งต่อมา ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ได้รับการสถาปนาเป็น พระนางโสมนัสสวัณนาวดี พระมเหสีพระองค์แรกใน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาอมราช (บุญนาคน) อธิบดีกรมนครบาล ดำรงหาสถานที่สร้างพระอารามขึ้น และเจ้าพระยาอมราช ได้เลือกบริเวณสวนผลไม้ ริมกำแพงพระนครด้านตะวันออก ของพระบรมมหาราชวัง เป็นพื้นที่ประมาณ ๒๕ ไร่เศษ ซึ่งก็เป็นที่พักพระราชหฤทัยจึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยา

¹ กรมศิลปากร, โลหะปราสาท วัดราชนัคคารามวรวิหาร (กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง, ๒๕๓๘), หน้า ๓๕.

² เรื่องเดียวกัน.

ยมราชทำแผนผังสิ่งก่อสร้างในพระอาราม โดยมีพระราชกำหนดว่า ให้มีสิ่งก่อสร้าง ประกอบด้วย พระอุโบสถ พระวิหาร การเปรียญ โถหะปราสาท และกุฏิสงฆ์

ในการก่อสร้างวัดราชนัคคารามนี้ รัชกาลที่ ๓ ได้โปรดเกล้าฯ ให้มีผู้กำกับการก่อสร้าง อาคารต่างๆ ดังนี้

เจ้าพระยายมราช (บุญนาค ยมมณ) กำกับการสร้างพระอุโบสถ วิหาร และการเปรียญ สมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุญนาค) ขณะดำรงตำแหน่ง พระยาศรีพิพัฒน์ รัตนราชโกษา อธิบดีก่อสร้าง ว่าช่างสิบหมู่ และช่างศิลา เป็นแม่กอง กำกับการสร้างโถหะปราสาท พระยามหาโยธา กำกับการสร้างกุฏิเสนาสนะ กำแพง เขื่อนรอบวัด ตลอดจนการตัดถนน เพื่อใช้ลงสู่ท่าน้ำ³

การก่อสร้างที่มีความสำคัญในช่วงแรกของวัดนี้ คือ การก่อสร้างพระอุโบสถ เนื่องจาก พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชประสงค์ จะอัญเชิญ พระเสฐติมมุนี ซึ่งหล่อขึ้น พร้อมกับพระพุทธรูปมหาโลกาภินันท์ปฏิมา(พระประธานวัดเจติมพระเกียรติ)มาประดิษฐานที่ อุโบสถก่อน โดยพระองค์ได้เสด็จพระราชดำเนิน พร้อมพระเจ้าหลานเธอพระองค์เจ้าโสมนัส วัฒนาวดี เพื่อประกอบพิธีวางศิลาฤกษ์ ในปี พุทธศักราช ๒๓๘๕ ต่อมาเมื่อเจ้าพระยายมราชทำพื้น อุโบสถ และก่อฐานชุกชีเรียบร้อยแล้ว ก็โปรดเกล้าฯ ให้ชักลากพระพุทธรูปจากพระบรมมหาราชวัง ไปประดิษฐาน ณ อุโบสถวัดราชนัคคา เมื่อวันที่ ๔ ธันวาคม ๒๓๘๕⁴ อย่างไรก็ตาม การก่อสร้างพระ อารามนี้ยังไม่ทันเสร็จสมบูรณ์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จสวรรคตเสียก่อน⁵ สำหรับสิ่งก่อสร้างต่างๆ ซึ่งส่วนใหญ่สร้างในส่วนโครงสร้างหลักสำเร็จแล้ว ก็ได้รับการพัฒนา และซ่อมแซมบูรณะต่อมาตามลำดับ

พระอุโบสถวัดราชนัคคาราม

พระอุโบสถวัดราชนัคคาราม ซึ่งมีจิตรกรรมเทพผู้พิทักษ์อยู่หลังบานหน้าต่างด้านในนั้น เป็นอาคารรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ตั้งอยู่กลางระหว่าง พระวิหารและศาลาการเปรียญ มีขนาดค่อนข้าง ใหญ่ ด้านล่างทำเป็นฐานยกพื้น ๒ ชั้น มีเสาสี่เหลี่ยมรอบ ส่วนหลังคาเครื่องบนซ้อนลด ๓ ชั้น เมื่อ พิจารณาจากรูปแบบทางศิลปกรรมแล้ว พบว่า มีลักษณะโดยรวมเป็นงานสถาปัตยกรรมแบบพระ

³เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖.

⁴กรมศิลปากร, จดหมายเหตุ การอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ:สหประชาพานิชย์, ๒๕๒๕), หน้า ๒๘๖.

⁵เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘.

ราชนิยมในสมัยรัชกาลที่ ๓^๖ และก็ได้รับการบูรณะเพิ่มเติมในสมัยรัชกาลที่ ๕ โดยมีการเปลี่ยนตัวไม้เครื่องบนบางตัว ตลอดจนฉาบปูนผนังภายในและเขียนจิตรกรรมขึ้น นอกจากนี้ยังได้ลงรักปิดทององค์พระประธาน และซ่อมฐานชุกชีใหม่อีกด้วย

พระอุโบสถหลังนี้ มีประตูทางเข้าที่ผนังด้านหุ้มกลองทั้ง ๒ ด้าน ด้านละ ๒ ประตู และด้านแปะมีหน้าต่างอยู่ผนังละ ๗ ช่อง ภาพจิตรกรรมที่ปรากฏอยู่ภายในนั้น เขียนเฉพาะส่วนผนังเหนือระดับขอบบนกรอบหน้าต่างขึ้นไป จนถึงด้านบนสุดทั้ง ๔ ด้าน ภาพที่ผนังด้านหุ้มกลองด้านหลังพระประธาน เป็นเหตุการณ์ในพุทธประวัติ เมื่อครั้งพระพุทธองค์แสดงธรรมเทศนาโปรดพุทธมารดาบนสวรรค์ ส่วนผนังด้านหน้าเขียนภาพพระพุทธองค์เสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์สำหรับผนังด้านข้างทั้งสองด้าน เขียนเป็นภาพทองฟ้า ที่มีรูปพระอาทิตย์อยู่กลางผนังทิศตะวันออก และรูปพระจันทร์อยู่กลางผนังตะวันตก โดยมีภาพทองฟ้าซึ่งเขียนเป็นภาพวิมาน อันประกอบด้วย เทวดา-เทพธิดา เหาะกระจายอยู่เต็มพื้นที่ นอกจากนี้ยังมีภาพของกลุ่มดาวฤกษ์ทั้ง ๒๗ กลุ่มอยู่ด้วย กลุ่มดาวฤกษ์เหล่านี้ มีชื่อเขียนด้วยอักษรไทย ๔ บรรทัด บอกเอาไว้อย่างชัดเจน โดยเริ่มจากผนังด้านทิศตะวันออก (ถัดจากภาพพระอาทิตย์) เวียนจากขวาไปซ้าย ๓ แถว ส่วนผนังด้านทิศตะวันตก ก็เริ่มจากขวาไปซ้าย(ริมผนังขวาไปสุดกลางผนัง)เช่นกัน^๗

สำหรับภาพจิตรกรรมหลังบานประตู/หน้าต่าง เขียนเป็นรูปเทพต่างๆของศาสนาฮินดู (และพุทธ) ประทับอยู่เหนือพาหนะ ในลักษณะของเทพผู้พิทักษ์อาคาร โดยมีชื่อของเทพแต่ละองค์เขียนกำกับเอาไว้ด้านล่างของภาพ เทพเหล่านี้จัดอยู่ในชุดของเทพพระเคราะห์ เทพสำคัญของศาสนาฮินดู และเทพชั้นรอง (ดูรายละเอียดเทพแต่ละองค์ได้จากบทที่ ๓) สำหรับผนังระหว่างประตูหน้า เขียนภาพเหมือนขนาดใหญ่ของ พระประสิทธิ์สุตคุณ ซึ่งเป็นเจ้าอาวาสที่มีชื่อเสียงองค์หนึ่งของวัดราชนัคดา

จิตรกรรมในอุโบสถเหล่านี้ ตันนิษฐานกันว่า คงเขียนขึ้นในช่วงที่ พระประสิทธิ์สุตคุณ (แดง เขมทตโต) เป็นเจ้าอาวาส^๘ (ตรงกับสมัยรัชกาลที่ ๕) และคงได้มีการบูรณะเขียนซ่อมแซมต่อ

^๖ น. ณ ปากน้ำ, ศิลปะในกรุงเทพมหานคร ภาคแรก (กรุงเทพฯ :สำนักพิมพ์โอเคียนสตอร์, ๒๕๒๑), หน้า ๕๐.

^๗ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์, หน้า ๔๐-๔๒.

^๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐ สำหรับพระประสิทธิ์สุตคุณนี้ มาจากวัดเทวราชกุญชร และได้ดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดราชนัคดาราม ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๖-๒๔๖๒ ดูใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๒-๑๘๓.

มาเป็นระยะๆ ดังจะเห็นได้จากภาพเทพผู้พิทักษ์บนบานหน้าต่าง ที่มีร่องรอยการเขียนซ่อมทับอยู่หลายบาน ซึ่งบางบานก็บอกชื่อผู้เขียน และ ปี พ.ศ. ที่เขียนเอาไว้ด้วย⁹

นอกจากพระอุโบสถหลังนี้แล้ว ภายในวัดราชนัคคาราม ยังมีอาคารสถาปัตยกรรมที่น่าสนใจอีกหลายหลัง เช่น พระวิหาร ศาลาการเปรียญ เป็นต้น อาคารเหล่านี้ส่วนใหญ่สร้างขึ้นตั้งแต่ครั้งสมัยรัชกาลที่ ๓ และมีการบูรณะซ่อมแซมใหญ่ สมัยรัชกาลที่ ๕ ส่วนโลหะปราสาทนั้น แม้จะได้มีการก่อสร้างมาตั้งแต่ ครั้งแรกสร้างวัดแล้ว แต่ก็ยังไม่แล้วเสร็จ จนกระทั่งได้มีการบูรณะเพิ่มเติมจนเสร็จสมบูรณ์ ในรัชกาลปัจจุบันนี้เอง¹⁰

วัดสุทัศนเทพวรารามราชวรมหาวิหาร

วัดสุทัศนเทพวราราม เป็น พระอารามหลวงชั้นเอก ชนิดราชวรมหาวิหาร ตั้งอยู่ เลขที่ ๑๔๖ เขตพระนคร กรุงเทพฯ โดยมีถนนใหญ่ผ่าน ๓ สาย คือ ถนนตีทอง ถนนบำรุงเมือง และถนนอนุสาวรีย์¹¹ ทางด้านหน้าของวัด เป็นที่ตั้งของเสาชิงช้า ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของเทวสถานโบสถ์พราหมณ์ ที่อยู่ทางด้านหน้าของวัดเช่นกัน

พระอารามนี้สถาปนาขึ้น โดย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๐ โดยพระองค์โปรดให้สร้างวัดขึ้น กลางใจพระนคร เพื่อที่จะประดิษฐานพระศรีศากยมุนี (พระโต) ที่อัญเชิญมาจากจังหวัดสุโขทัย¹² ในกรณีโปรดเกล้าฯ ให้มีกำหนดการก่อสร้างพระอุษาคุฑาราชวรวิหาร เมื่อวันที่ ๑ กุมภาพันธ์ ๒๓๕๐ และเมื่อก่อสร้างพระวิหารหลวงในส่วนฐานชุกชีแล้วเสร็จ ก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้อัญเชิญ พระศรีศากยมุนีมาประดิษฐาน เมื่อวันที่ ๙ พฤษภาคม ๒๓๕๑ ซึ่ง จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี ได้บันทึกการก่อสร้างพระอารามนี้ไว้ว่า “...พระโองการรับสั่งให้สร้างวัดขึ้นกลางพระนคร ให้สูงเท่าวัดพระนันทบุรี ให้พระพิเรนทรเทพขึ้นไปรับพระใหญ่ ณ เมืองสุโขทัย ชลอเลื่อนลงมากรุง ประทับทำสามโภช ๗ วัน ..”¹³

⁹ ตัวอย่างเช่น ภาพพระพาย (ที่บานหน้าต่างแรก ด้านขวาองค์พระประธาน) ซึ่งบอกชื่อผู้เขียนว่า “นายเขียน พ.ศ. ๒๔๕๘” และมีร่องรอยตัวอักษรเดิมอย่างเลื่อนกลางว่า “พระวายุ” หรือ ภาพพระพรหม มีอักษรบอกชื่อผู้เขียนว่า “หลวงพรหมประกาศิตธิ” เป็นต้น

¹⁰ กรมศิลปากร, ศิลปวัฒนธรรมไทย เล่ม ๔ วัดสำคัญกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ยูไนเต็ดโปรดักชั่น, ๒๕๒๕), หน้า ๔๔-๔๖.

¹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๗.

¹² เรื่องเดียวกัน.

¹³ กรมหลวงนรินทรเทวี, จดหมายเหตุความทรงจำ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๑๖), หน้า ๓๗๑.

การสร้างวัดสุทัศน์ฯหรือที่เดิมพระราชทานนามไว้ว่า “มหาสุทธาราม”¹⁴ ในสมัยรัชกาลที่ ๑ กระทำได้เพียงแค่ว่า ก่อฐานรากพระวิหารและประดิษฐานพระศรีศากยมุนี ก็สิ้นรัชกาล การก่อสร้างก็ได้ดำเนินการสืบต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๒ โดยพระองค์ทรงดำริให้ช่างเขียนเขียนเส้นลายบานประตู แล้วทรงพระศรัทธาหลงลายพระหัตถ์ สลักภาพกับกรมหมื่นจิตรภักดี¹⁵ จนได้บานประตูสลักไม้ล้าค่าที่ยากจะหาที่ใดมาเทียบได้ชิ้นหนึ่ง แต่ในรัชกาลนี้ ก็สร้างพระวิหารได้เฉพาะเพียงโครงสร้างอาคารเท่านั้น ยังขาดองค์ประกอบบางอย่าง เช่น ไม่มีมุขเด็จ และไม่ได้ยกช่อฟ้าใบระกาบนส่วนหลังคาของตัวอาคาร¹⁶ เป็นต้น

ต่อมา ในสมัยรัชกาลที่ ๓ โปรดเกล้าฯให้มีการก่อสร้างพระอารามต่อจนสำเร็จ โดยได้สร้าง พระระเบียง พระอุโบสถ ศาลาการเปรียญ สัตตมหาสถาน นอกจากนี้ยังได้หล่อ พระประธานในอุโบสถ และที่ศาลาการเปรียญ ตลอดจนสร้างกุฏิเสนาสนะต่างๆ อีกหลายอย่าง การก่อสร้างดังกล่าวนี้แล้วเสร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๐ และโปรดให้จัดงานฉลองสมโภชพระอาราม พร้อมพระราชทานนามของพระอารามว่า “วัดสุทัศน์เทพวราราม”¹⁷ ครั้นถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ ก็ได้มีการซ่อมแซมใหญ่อีกครั้งหนึ่ง ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๓๘ เป็นต้นมา โดยมีกรมโยธาธิการเป็นผู้ดำเนินการปฏิสังขรณ์ หลังจากนั้นก็ได้มีการบูรณะสืบต่อกันมาตามลำดับจนกระทั่งถึงปัจจุบัน

แผนผังของวัดสุทัศน์เทพวรารามนั้น แบ่งแยกสัดส่วนอย่างเป็นระเบียบ ซึ่งเป็นการสร้างตามผังอันเป็นพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โดยแบ่งอาณาบริเวณเป็น ๒ เขต คือ เขตพุทธาวาสอยู่ทางเหนือ โดยมีพระวิหารที่มีระเบียงคดล้อมรอบอยู่ส่วนหน้า พระอุโบสถตั้งขวางอยู่ส่วนกลาง ส่วนสัตตมหาสถาน อยู่ที่ลานทางทิศตะวันออกของวิหาร สำหรับเขตสังฆาวาสอยู่ทางด้านใต้ (ส่วนหลัง) ทั้งหมด อันประกอบด้วย กุฏิเสนาสนะ ศาลาการเปรียญ และหอระฆัง¹⁸

พระวิหารวัดสุทัศน์เทพวราราม

พระวิหารวัดสุทัศน์เทพวราราม เป็นอาคารรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาด ๕ ห้อง กว้าง ๒๓ เมตร ยาว ๒๖.๓๕ เมตร ฐานล่างยกพื้นสูง โดยทำเป็นฐานทักษิณ ๒ ชั้นซ้อนกัน เครื่องบนเป็น

¹⁴ พระครูวิจิตรการ โภศล ประวัตินวัดสุทัศน์เทพวราราม (กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวพร, ๒๕๑๖), หน้า ๔.

¹⁵ กรมหลวงนรินทรเทวี, จดหมายเหตุความทรงจำ, หน้า ๓๕๐.

¹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐ และ ๘๓-๘๔.

¹⁷ กรมศิลปากร, ศิลปวัฒนธรรมไทย เล่ม ๔๙, หน้า ๕๗

¹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๗.

หลังคาซ้อนลด ๒ ชั้น ด้านหน้ามีมุขเด็จก่อยื่นออกมา กล่าวกันว่า รูปทรงของวิหารนี้ ถ้าย้ายมาจากวิหารพระมงคลบพิตร (หลังเดิม) ที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา¹⁹ หน้าบันด้านหน้าเป็นไม้จำหลักรูปพระอินทร์ประทับอยู่ในชั้นบนหลังช้างเอราวัณกลางตัวลายพรรณพฤกษา ส่วนหน้าบันมุขเด็จทำเป็นรูปพระนารายณ์ทรงครุฑอย่างงดงาม ซึ่งสร้างเสริมขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๔

ผนังด้านหุ้มกลองด้านหน้าและหลังของพระวิหาร มีประตูทางเข้าอยู่ด้านละ ๓ ประตู โดยประตูกลางของแต่ละด้านมีขนาดใหญ่ที่สุด บนประตูจำหลักด้วยไม้สักอย่างงดงาม กล่าวกันว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงกำหนดลาย แบบวิธีแกะสลัก และเริ่มจำหลักร่วมกับกรมหมื่นจิตรภักดี โดยสลักบนไม้แผ่นเดียวให้มีลวดลายลึกลับซับซ้อนถึง ๑๔ เซนติเมตร เป็นลายเครือเถาประกอบด้วยภาพสัตว์ต่าง ๆ บานประตูนี้มีความหนา ๑๖ เซนติเมตร กว้าง ๑.๓๐ เมตร สูง ๕.๖๔ เมตร แต่เป็นที่น่าเสียดายว่าบานประตูวิหารหลวง (บานใหญ่คู่กลางด้านหน้า) ได้ถูกทำลายลงด้วยอัคคีภัย เมื่อเดือนพฤศจิกายน ๒๕๐๒ ปัจจุบันจึงได้นำไปตั้งแสดงไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร โดยได้นำเอาบานประตูคู่กลางด้านหลังมาติดตั้งไว้ด้านหน้าแทน และได้สร้างบานประตูคู่ใหม่ติดไว้ที่ประตูกลางด้านหลัง²⁰ แต่ประตูที่สร้างใหม่นี้ประดับด้านนอกด้วยลายรดน้ำปิดทองแทนที่จะเป็นการจำหลักไม้เช่นเดิม

ด้านแปดของผนังวิหาร มีซุ้มหน้าต่างทรงเรือนแก้วปูนปั้นลงรักปิดทอง ประดับกระจกอยู่ด้านละ ๕ ช่อง บานหน้าต่างแต่เดิมเขียนลายรดน้ำแก้วชิงดวง ซึ่งต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๔ ได้รับความแก้ไข เป็นลวดลายปูนน้ำมันปั้นปิดทองคำเปลว รูปต้นไม้ เขมมอ และสัตว์ป่าต่าง ๆ แทน²¹

ภาพจิตรกรรมภายในพระวิหารหลวง เป็นภาพเล่าเรื่องเนื่องในพระพุทธศาสนา โดยแบ่งออกได้เป็น ๒ กลุ่ม คือ ภาพที่เขียนบนผนังทั้ง ๔ ด้าน เล่าเรื่องอดีตพุทธเจ้า ส่วนภาพที่เสาภายในเล่าเรื่องไตรภูมิโลกสัตถฐาน โดยจิตรกรรมทั้งหมดมีอักษรจารึกบนแผ่นหินชนวน เล่าเรื่องราวต่าง ๆ เอาไว้ สำหรับเรื่องอดีตพุทธนั้น ดำเนินเรื่องตามคัมภีร์พุทธวงศ์ คัมภีร์สัมภินจิตตมหานิทาน และคัมภีร์วิสุทธวิลาสินีอรรถกถา ส่วนภาพไตรภูมิโลกสัตถฐาน ดำเนินเรื่องตามคัมภีร์

¹⁹ พระครูวิจิตรการ โภคผล, ประวัติวัดสุทัศนเทพวราราม, หน้า ๘๑.

²⁰ วรรณภาณ สงขลา, การอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง พระวิหารหลวง วัดสุทัศนเทพวราราม (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป, ๒๕๓๑), หน้า ๒๒-๒๔.

²¹ พันพิพัฒน์ หอมหวาน, วัดสุทัศนเทพวรารามราชวรมหาวิหาร (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, ม.ป.ป.), หน้า ๒๔.

เดญมิถา และชาคก²² จิตรกรรมฝาผนังเหล่านี้ เข้าใจว่าเป็นฝีมือช่างหลวงในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากนี้ยังได้มีการซ่อมจิตรกรรมครั้งใหญ่ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกครั้งหนึ่ง²³

สำหรับจิตรกรรมเทพผู้พิทักษ์หลังบานประตู / หน้าต่างนั้น เขียนเป็นภาพ โดยจัดองค์ประกอบภาพตามแนวตั้ง ซึ่งก็ขึ้นอยู่กับเนื้อหาของบานประตูและหน้าต่างที่มีความสูงและแคบ โดยบานหน้าต่าง ๑ บาน เขียนภาพเทพ ๑ องค์ประทับยืนบนสัตว์พาหนะมีขนาดพอเหมาะกับบานหน้าต่าง พื้นหลังเขียนลายเครือเถาดอกพุดตาน ส่วนบานประตูก็มีลักษณะคล้ายคลึงกันแต่ขนาดของตัวภาพเล็กกว่าเทพที่บานหน้าต่าง เพราะประกอบด้วยเทพหลายองค์ใน ๑ บาน โดยเทพองค์ประธานอยู่ด้านบน และเทพบริวารอยู่เบื้องล่าง²⁴ จิตรกรรมเทพผู้พิทักษ์เหล่านี้คงเขียนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๒ เพราะปรากฏหลักฐานในจดหมายเหตุต่าง ๆ ว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงลงฝีพระหัตถ์จำหลักไม้บานประตูร่วมกับกรมหมื่นจิตรภักดีและทรงโปรดให้ติดตั้งบานประตูหน้าต่าง ตลอดจนการสร้างพระวิหารแล้วเสร็จ แต่ยังมีได้ทรงยกช่อฟ้าที่สิ้นรัชกาล²⁵

พระอุโบสถวัดสุทัศนเทพวราราม

พระอุโบสถวัดสุทัศนเทพวราราม พระอุโบสถวัดสุทัศนเทพวรารามเป็นอาคารสี่เหลี่ยมผืนผ้าหันหน้าไปทิศตะวันออก ขนาดกว้าง ๒๒.๖๐ เมตร ยาว ๑๒.๒๕ เมตร ซึ่งถือว่าเป็นอาคารที่มีขนาดใหญ่มาหลังหนึ่ง อาคารหลังนี้เริ่มวางฤกษ์ก่อสร้างตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๓๗๗ และสำเร็จเรียบร้อยในปี พ.ศ. ๒๓๘๖ ใช้เวลาก่อสร้าง ๑๐ ปีเศษ ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยมีพระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษา เป็นแม่กองงาน และมีกรมหมื่นพิทักษ์เทเวศร์เป็นผู้ควบคุมการก่อสร้าง²⁶

ลักษณะของพระอุโบสถ เป็นอาคารก่ออิฐถือปูน ตั้งบนฐานไพที ที่มีเจดีย์รอบทั้ง ๔ ด้าน มีเสาดสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่รองรับหลังคาทั้งหมด ๖๘ ต้น เสาต่าง ๆ เหล่านี้เป็นแบบหัวเสาเรียบ ไม่มีการตกแต่ง อันเป็นสิ่งที่นิยมกันในสถาปัตยกรรมแบบพระราชนิยมในรัชกาลที่ ๓ แต่หลังคาที่

²²อ้างถึงผลการอ่านและวิเคราะห์ศิลาจารึก ของนางสาวก่องแก้ว วีระประจักษ์ และนางสาวนิยะดา หาสุนนท์ ผู้เชี่ยวชาญด้านอักษร โบราณของกองหอสมุดแห่งชาติ ใน วรรณิกา ณ สงขลา, การอนุรักษ์จิตรกรรมพระวิหารหลวงฯ, หน้า ๑๖-๑๗.

²³ เรื่องเดียวกัน , หน้า ๒๕.

²⁴ เรื่องเดียวกัน , หน้า ๒๑๒-๒๑๓.

²⁵ เรื่องเดียวกัน , หน้า ๒๐๑-๒๐๒ และ ๒๐๘.

²⁶ พระครูวิจิตรการ โกศล, ประวัติวัดสุทัศนเทพวราราม , หน้า ๗๑.

ยังเป็นแบบสถาปัตยกรรมไทยโบราณที่มีการประดับตกแต่งอย่างอลังการอยู่ สำหรับหน้าบันของพระอุโบสถด้านทิศตะวันออก เป็นไม้แกะสลักประดับกระจกสีรูปพระอาทิตย์ประทับนั่งในบุษบกบนราชรถเทียมด้วยราชสีห์ หันหน้ารถสู่ทิศใต้ ส่วนหน้าบันด้านทิศตะวันตก เป็นรูปพระจันทร์ประทับในบุษบกบนราชรถเทียมด้วยม้า หันหน้ารถสู่ทิศเหนือ พื้นลายหน้าบันทั้ง ๒ ด้าน แกะเป็นลายใบเทศดอกโตประดับด้วยกระจกสีต่าง ๆ สลับกัน²⁷

พระพุทธรูปประธานภายในอุโบสถ เป็นพระพุทธรูปที่หล่อขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ และมีพระนามซึ่งรัชกาลที่ ๔ ทรงถวายให้ว่า “พระพุทธรตรีโลกเชษฐ” เป็นพระปางมารวิชัยประดิษฐานบนฐานชุกชีสูง ทางด้านหน้าองค์พระประธาน มีกลุ่มพระอสีติมหาสาวก ๘๐ องค์ ทำด้วยปูนปั้นลงสีประดิษฐานอยู่ โดยพระมหาสาวกเหล่านี้รัชกาลที่ ๔ ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นแทนที่ “พระศรีศาสดา” ที่ได้อัญเชิญไปไว้ยังวัดบวรนิเวศวิหาร²⁸ ซึ่งพระอสีติมหาสาวกทั้งหมดนี้มีชื่อสลักบอกไว้ที่ฐานด้านล่างของทุกพระองค์

จิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถ มีการวางเรื่องราวดังนี้ คือ ผนังระหว่างประตูซึ่งมีอยู่ ๖ ห้อง และผนังระหว่างหน้าต่าง ๒๔ ห้อง รวม ๓๐ ห้องนั้น เขียนเรื่องเกี่ยวกับปัจเจกพุทธเจ้า โดยแต่ละห้องมีจารึกบนแผ่นหินอ่อนเล่าเรื่องราวของปัจเจกพุทธแต่ละพระองค์เอาไว้ จิตรกรรมบนบานแผละ ประตู และหน้าต่างเขียนเป็นภาพอันเนื่องมาจากวรรณกรรมต่าง ๆ ส่วนผนังช่องบนตั้งแต่ระดับขอบประตู / หน้าต่างขึ้นไป จรดขอบเพดานเป็นภาพปฐมสมโพธิกถา หรือพุทธประวัติของพระสมณโคดมพุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน²⁹ โดยเริ่มจากผนังด้านทิศเหนือ เป็นตอนประสูติแล้วลำดับเรื่องตามเข็มนาฬิกาไปยังผนังด้านทิศตะวันออก เป็นตอนมารผจญ แล้วจึงเขียนภาพตามเรื่องไปจนบรรจบกับจุดเริ่มต้น ซึ่งคติการเขียนภาพมารผจญไว้ที่ผนังหน้าพระประธานเช่นนี้เป็นสิ่งที่นิยมกันมาตั้งแต่สมัยอยุธยาแล้ว³⁰ สำหรับจิตรกรรมหลังบานประตูและหน้าต่างนั้น เขียนเป็นภาพเทพผู้พิทักษ์อยู่ทุกบาน โดยเขียนด้วยองค์ประกอบภาพในแนวตั้งตามลักษณะของบานประตู / หน้าต่างที่มีความแคบและสูง ภาพเทพผู้พิทักษ์แต่ละองค์ประทับยืน / นั่งบนสัตว์พาหนะหรือที่ประทับอันแตกต่างกัน นอกจากนี้ยังพบว่าได้มีการเขียนพระนามของเทพแต่ละพระองค์เอาไว้ด้วย ซึ่งเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาเปรียบเทียบกับจิตรกรรมที่อื่นเป็นอย่างมาก

จิตรกรรมในพระอุโบสถหลังนี้ สันนิษฐานกันว่าคงเป็นงานศิลปกรรมที่เขียนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ เพราะมีหลักฐานพงศาวดารระบุไว้ว่าได้ก่อสร้างพระอุโบสถแล้วเสร็จจนเป็นวัดที่

²⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑-๑๒.

²⁸ พนพิพัฒน์ หอมหวาน, วัตถุประสงค์นเทพวราชมราชวรมหาวิหาร, หน้า ๔๑.

²⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘.

³⁰ เกียรติศักดิ์ ชานนารอด, จิตรกรรมฝาผนังสมัยรัชกาลที่ ๓ (ม.ป.ท., ๒๕๒๔), หน้า ๓๘ (อัคราณา).

สมบูรณ์ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ซึ่งก็น่าจะหมายความว่าคงได้เขียนภาพจิตรกรรมเหล่านี้สำเร็จลงแล้ว ด้วยเช่นกัน³¹

วัดบวรสถานสุทธารวาส

วัดบวรสถานสุทธารวาสหรือที่เรียกกันโดยทั่วไปว่า “วัดพระแก้ววังหน้า” นั้น ปัจจุบันตั้งอยู่ในเขตของวิทยาลัยนาฏศิลป์และวิทยาลัยช่างศิลป์ กรมศิลปากร สิ่งสำคัญที่ยังเหลืออยู่มีเพียงอุโบสถหลังเดียวเท่านั้น ส่วนสิ่งก่อสร้างอื่น ๆ ได้ถูกรื้อถอนไปหมดสิ้นแล้ว สำหรับสาเหตุที่ได้ชื่อว่า “วัดพระแก้ววังหน้า” ก็คงสืบเนื่องมาจากผู้คนเห็นว่าเป็นที่วัดที่อยู่ในเขตของพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) เช่นเดียวกับวัดพระศรีรัตนศาสดารามที่อยู่ในเขตพระบรมมหาราชวัง (วังหลวง) อันเป็นสถานที่ประดิษฐานพระแก้วมรกต (พระแก้ววังหลวง)³² อาจกล่าวโดยสรุปได้อีกประการหนึ่งก็คือ วัดในลักษณะนี้จัดเป็นพระอารามประจำพระราชวัง (โดยไม่มีพระสงฆ์อยู่อาศัยจำพรรษา) ตามขนบธรรมเนียมที่เคยมีมาแต่ครั้งโบราณกาล

พื้นที่แต่เดิมก่อนมีการสร้างวัดบวรสถานสุทธารวาสขึ้นนั้น บริเวณนี้เคยเป็นสวนหรืออุทยานที่ประทับของสมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท (พระมหาอุปราชาในรัชกาลที่ ๑) มาก่อน ต่อมาจึงมีพระราชอุทิศสร้างวัดถวายให้หลวงชีใช้เป็นที่พักศีกษาวิชา ครั้นถึงสมัยรัชกาลที่ ๒ ไม่มีหลวงชีสมควรแก่การอุปการะ สมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาเสนานุรักษ์ (พระมหาอุปราชาในรัชกาลที่ ๒) จึงโปรดให้รื้อวัดทำเป็นสวนกระต่ายแทน และสมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาศักดิพลเสพ (พระมหาอุปราชาในรัชกาลที่ ๓) ได้โปรดให้สร้างวัดบวรสถานสุทธารวาสเป็นพุทธบูชาอีกครั้งในรัชสมัยของพระองค์³³ แต่พระองค์เสด็จสวรรคตก่อนที่วัดบวรสถานสุทธารวาสจะสร้างสำเร็จ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า (พระมหาอุปราชาในรัชกาลที่ ๔ ซึ่งดำรงพระยศเทียบเท่าพระเจ้าแผ่นดิน) จึงได้ทรงดำเนิการสร้างเรื่อยมา แต่ยังไม่เสร็จบริบูรณ์ก็เสด็จสวรรคตเสียก่อน ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดฯ ให้บูรณะปฏิสังขรณ์เพิ่มเติมจนสำเร็จเรียบร้อยและคงมีพระราชดำริจะให้อัญเชิญพระพุทธรูปหินีมาประดิษฐานเป็นพระประธานในอุโบสถเช่นเดียวกับพระแก้วมรกตที่เป็นพระประธานในเขตพระบรมมหาราชวัง จึงโปรดให้ก่อสร้างชุกชีสำหรับตั้งบุษบกกลางพระอุโบสถ นอกจากนี้ยังโปรดฯ ให้เขียนจิตรกรรมฝาผนังเรื่องตำนานพระพุทธรูปหินี

³¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑.

³² สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี, “ตำนานวังหน้า” ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑๓ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุลศก, ๒๕๐๓), หน้า ๗๗.

³³ กรมศิลปากร, กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, จดหมายเหตุการอนุรักษกรมรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : สหประชาพานิชย์, ๒๕๒๔), หน้า ๑๘๒.

และอดีตพุทธเจ้าไว้ในพระอุโบสถด้วย แต่จนถึงรัชกาลก็มีได้อัญเชิญพระพุทธรูปสี่หิ้งไปประดิษฐานไว้แต่ประการใด ต่อมาในสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้นเมื่อพระองค์ทรงยกเลิกตำแหน่งวังหน้า (โดยมีกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญเป็นพระองค์สุดท้าย) พระราชวังบวรสถานมงคลก็ขาดผู้ดูแลรักษา พระองค์จึงโปรดให้รื้อปรากรและสถานที่อื่น ๆ ออกเสีย คงไว้แต่พระอุโบสถหลังเดิมนั้น³⁴ จนในปี พ.ศ. ๒๔๔๓ ได้โปรดฯ ให้ซ่อมแปลงพระอุโบสถเดิมเป็นพระเมรุพิมาน เพื่อใช้เป็นที่ตั้งพระศพ ของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ และพระศพเจ้านายซึ่งทรงเกียรติสูงหลายองค์³⁵ หลังจากสิ้นงานครั้งนั้นแล้ว พระอุโบสถหลังนี้ก็หมดความสำคัญและชำรุดทรุดโทรมลงอย่างมาก จนกระทั่งได้มีการบูรณะเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๘๐ และ พ.ศ. ๒๕๐๕ ตามลำดับ³⁶

อุโบสถของวัดบวรสถานสุทธาวาส มีแผนผังเป็นจตุรมุข กล่าวกันว่าเจตนาเดิมของสมเด็จพระกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสนนั้นทรงตั้งพระทัยสร้างให้มียอดเป็นปราสาท แต่เมื่อถึงขณะที่ปรังตัวไม้เครื่องยอด พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีรับสั่งห้ามว่า ไม่เคยมีปราสาทในวังหน้ามาก่อน จึงโปรดให้แก้หลังคาเป็นจตุรมุขแทน³⁷ ตัวพระอุโบสถยกพื้นสูง มีบันไดขึ้นสู่อุโบสถแบ่งเป็น ๓ ชั้น แต่ละชั้นมีระเบียงล้อมรอบ จากระเบียงชั้นบนสุดมีบันไดขึ้นสู่ประตูพระอุโบสถ แต่ละด้านมีประตูทางเข้า ๓ ช่อง ชும்ประตูแต่ละช่องประดับตกแต่งด้วยปูนปั้นเป็นลายดอกไม้ประดับด้วยกระเบื้องเคลือบ บานประตูด้านนอกปิดทองประดับกระจกเป็นลายแก้วชิงดวง สำหรับชும்หน้าต่างก็ตกแต่งลักษณะเดียวกับชும்ประตูเพียงแต่ลดขนาดลงมา³⁸ บริเวณภายในพระอุโบสถมีพระพุทธรูปยืนปางห้ามสมุทรอยู่ในบุษบกกลางรักปิดทองเป็นประธานหลักของอาคาร โดยองค์พระพุทธรูปตั้งประดิษฐานติดกับผนังด้านทิศตะวันตก พระพุทธรูปองค์นี้กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสนทรงเริ่มสร้าง แต่มาแล้วเสร็จในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว³⁹

³⁴ กรมศิลปากร, *ศิลปวัฒนธรรมไทย เล่ม ๔*, หน้า ๑๗๔-๑๗๕.

³⁵ นอ.สมภพ ภิรมย์, *พระเมรุมาศ พระเมรุ และเมรุ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์* (กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๘), หน้า ๘๘.

³⁶ กรมศิลปากร, *ศิลปวัฒนธรรมไทย เล่ม ๔*, หน้า ๑๗๕-๑๗๖ และ กรมศิลปากร, “พิธียกศพฟ้า พระอุโบสถวัดบวรสถานสุทธาวาส” *ศิลปากร* ปีที่ ๖, ฉบับที่ ๕ (๒๕๐๖) : ๖๕-๗๗.

³⁷ *ศาสน์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว*, (ลายพระหัตถ์ระหว่างสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์และสมเด็จพระยาচারราชานุภาพ), (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๑๒๓.

³⁸ กรมศิลปากร, *ศิลปวัฒนธรรมไทย เล่ม ๔*, หน้า ๑๗๖.

³⁹ สมเด็จพระยาচারราชานุภาพ, “ตำนานวังหน้า” *ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๑๓*, หน้า ๗๘.

จิตรกรรมภายในพระอุโบสถวัดบวรสถานสุทธารวาส บริเวณผนังด้านที่ประดิษฐานองค์พระประธาน เขียนเป็นภาพวิมานขนาดเล็กอยู่เบื้องบนหลายหลัง นอกจากนี้ยังเขียนเป็นพระอาทิตย์และพระจันทร์อยู่ทั้งสองขององค์พระประธาน และยังมีภาพเทพที่เหาะมาสักการะอยู่รายรอบองค์พระด้วย เมื่อพิจารณาจากองค์ประกอบของภาพและตำแหน่งองค์พระประธานแล้วสันนิษฐานว่าอาจตั้งใจให้มีความหมายถึงการเสด็จลงมาจากดาวดึงส์ของพระพุทธรองค์ ภายหลังจากได้ทรงโปรดพุทธมารดาแล้ว สำหรับผนังด้านอื่น ๆ แบ่งภาพออกเป็น ๒ แนว แนวด้านบนเหนือหน้าต่างขึ้นไป เป็นภาพเล่าเรื่องเหตุการณ์ของอดีตพุทธเจ้าซึ่งทรงมีพระจริยาวัตรที่คล้ายคลึงกัน ส่วนภาพในแนวล่างที่อยู่ระหว่างช่องกรอบประตูและหน้าต่างเป็นภาพเล่าเรื่องในตำนานพระพุทธรูปสิงห์ โดยเป็นการผสมกันระหว่างตำนานพระพุทธรูปสิงห์ฉบับพระโพธิ์รังษี ซึ่งแสดงเหตุการณ์ตั้งแต่ตอนที่พญานาคเนรมิตกลายเป็นพระพุทธรูปเจ้าจนถึงตอนเจ้ามหาพรหมรบกับพระเจ้าสิริราชบุตร (พระเจ้าแสนเมืองมา) หลังจากนั้นจึงดำเนินเรื่องตามพระราชพงศาวดาร จนถึงเหตุการณ์เมื่อครั้งสมเด็จพระราชวังบรมมหาสุรสิงหนาท ยกทัพไปรบกับพม่าที่ยึดเมืองเชียงใหม่แล้วอัญเชิญพระพุทธรูปสิงห์มากรุงเทพฯ ภาพหลังสุดเป็นการอัญเชิญพระพุทธรูปสิงห์ออกจากวังหลวงเพื่อมายังวังหน้า อย่างไรก็ตาม ภาพแนวล่างนี้นอกจากเป็นภาพในตำนานพระพุทธรูปสิงห์แล้ว ก็ยังมีภาพเล่าเรื่องปัจเจกพุทธศอดแทรกอยู่บางผนัง และบางผนังก็ยังไม่สามารถสรุปที่มาได้⁴⁰ จิตรกรรมฝาผนังในอุโบสถวัดบวรสถานสุทธารวาสแห่งนี้ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงมีลายพระหัตถ์ทูลสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพว่า “...กรมหมื่นวรวัฒน์ว่าเจ้าฟ้าอิสราพงศ์เป็นแม่กองจัดเลือกช่างให้เขาเขียน มีฝีมืออาจารย์แดงห้องหนึ่ง เขียนดีนัก ในนั้นมีรูปชนช้าง...”⁴¹ และลายพระหัตถ์อีกฉบับทรงกล่าวถึงจิตรกรรมตอนทิ้งผลกัลปพฤกษ์ว่า “...จิตใจรูปเขียนวัดบวรสถานอยู่อีกห้องหนึ่ง เห็นว่าดีล้ำเลิศกว่าที่เคยเห็นมา...ไม่เคยเห็นฝีมือช่างผู้หนึ่งที่ไหน

⁴⁰ ดูรายละเอียดใน เกษรา นุชอินทรา, การศึกษาภาพจิตรกรรมฝาผนังเรื่อง ตำนาน พระพุทธรูปสิงห์ ที่วัดบวรสถานสุทธารวาส สารนิพนธ์ ปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิตของภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๕.

⁴¹ สาส์นสมเด็จพระเจ้าฟ้าอิสราพงศ์ ผู้เป็นแม่กองนั้น พระองค์เป็นโอรสของกรมพระราชวังบวรมหาดคีตพลเสพ (วังหน้าสมัยรัชกาลที่ ๓) กับเจ้าจอมมารดา พระองค์เจ้าหญิงดาราวดี ประสูติเมื่อวันที่ ๒๓ พฤศจิกายน ๒๓๖๓ ได้รับการสถาปนาเป็น เจ้าฟ้าอิสราพงศ์ ๑ ในสมัยรัชกาลที่ ๔ พระองค์สิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๔ พระชันษา ๔๓ พรรษา อ้างถึงใน ชำรงศักดิ์ อาวุฒินะ, ราชสกุลจักรีวงศ์และราชสกุล สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บรรณกิจเทรดดิ้ง, ๒๕๑๕), หน้า ๕๖ และ ๑๔๓-๑๔๔.

มาก่อนเลย กรมหมื่นวรวัดน์บอกว่าชื่อนายมัน เป็นคนของเจ้าฟ้า...”⁴² ซึ่งหากเป็นจริงตามพระมติของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ก็น่าจะแสดงว่า จิตรกรรมเหล่านี้เขียนขึ้น ในสมัยรัชกาลที่ 4

นอกจากภาพของอดีตพุทธ , ด้านานพระพุทธรูปสี่หังค์ และปัจเจกพุทธแล้ว ที่บริเวณหลังบานประตู หน้าต่างของอุโบสถ ช่างยังได้เขียนเป็นรูปเทพผู้พิทักษ์ “อย่างฮินดู”⁴³ เอาไว้ด้วย

ภาพเทพผู้พิทักษ์ที่ด้านหลังบานประตู / หน้าต่างของอุโบสถของวัดบวรสถานสุทธาวาส นี้ มีทั้งสิ้นอยู่ ๕๔ ภาพ โดยแบ่งเป็นภาพหลังบานประตู ๒๒ ภาพ (ประตู ๑๑ บาน) และภาพหลังบานหน้าต่าง ๓๒ ภาพ (หน้าต่าง ๑๖ บาน) อย่างไรก็ตาม ในขณะที่มีภาพบางภาพที่ลบเลือนหมดสภาพไปบ้างแล้ว จึงทำให้ยากแก่การศึกษามากยิ่งขึ้น แต่จากการพิจารณาภาพที่ยังปรากฏให้เห็นโดยรวมแล้ว พบว่าภาพเทพผู้พิทักษ์เกือบทั้งหมดล้วนเป็นภาพของเทพในศาสนาฮินดูทั้งสิ้น ซึ่งบางภาพก็ตรงตามประติมานวิทยาและเทพปกรณัมของอินเดีย แต่บางภาพก็ได้มีการนำมาปรุงแต่งและแก้ไขให้เข้ากับเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับวรรณกรรมของไทยแล้ว

อาคารพุทธสถานที่ได้นำมาใช้เป็นตัวอย่างในการศึกษาภาพเทพผู้พิทักษ์ทั้ง ๔ อาคาร (จาก ๓ พระอาราม) นับว่าเป็นพระอารามที่ล้วนมีความสำคัญระดับสูงของกรุงรัตนโกสินทร์ทั้งสิ้น โดยเฉพาะวัดสุทัศนเทพวรารามนั้น จัดเป็นพระอารามชั้นเอกชนิดราชวรวิหาร ซึ่งได้รับการสถาปนามาตั้งแต่ครั้งต้นกรุงรัตนโกสินทร์ โดยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ โปรดฯให้สร้างขึ้นกลางใจพระนคร อันถือเป็นตำแหน่งที่มีความสำคัญเปรียบเสมือนเป็นพระอารามหลักของกรุงรัตนโกสินทร์ ส่วนวัดราชนัดदानนั้นก็เป็นพระอารามหลวงชั้นตรี ชนิดวรวิหาร ซึ่งแม้มีความสำคัญลดน้อยลงมา แต่ก็เป็นพระอารามหลวง ที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯให้สร้างขึ้น และภายในวัดก็มีสิ่งก่อสร้างและงานศิลปกรรมที่มีคุณค่ามากมาย โดยเฉพาะงานจิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถนั้นมีเรื่องราวและองค์ประกอบภาพที่แตกต่างไปจากที่อื่นอันเป็นสิ่งที่น่าสนใจอย่างยิ่ง

สำหรับวัดบวรสถานสุทธาวาส (วัดพระแก้ววังหน้า) แม้ในปัจจุบันได้ถูกรื้อถอนอาคารต่าง ๆ ไปเกือบหมดแล้ว แต่ความสำคัญของพระอารามนี้เมื่อสมัยก่อน คือถือเป็นพุทธสถานที่ตั้งอยู่ในเขตพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) เช่นเดียวกับวัดพระศรีรัตนศาสดารามที่อยู่ภายใน

⁴² เรื่องเดียวกัน , หน้า ๑๖๘.

⁴³ เรื่องเดียวกัน , หน้า ๑๒๔. สำหรับภาพ “อย่างฮินดู” ในที่นี้ เข้าใจว่าคงหมายถึงลักษณะและเรื่องราวของตัวภาพที่ได้ต้นเค้ามาจากภาพของเทพเจ้าในศาสนาฮินดู และได้นำมาเขียนตามรูปลักษณะจิตรกรรมของไทย แต่ก็ยังมีลักษณะท่าทางของภาพที่แสดงถึงอิทธิพลอินเดียอยู่พอสมควร

เขตพระราชวังหลวง สิ่งที่ปรากฏของพระอารามแห่งนี้ จึงน่าจะถือได้ว่าเป็นสุดยอดของศิลปกรรม สกulpture ว่างหน้าที่สำคัญที่สุดแห่งหนึ่งในสมัยนั้น

และด้วยเหตุที่พระอารามทั้ง ๓ แห่ง ล้วนมีความสำคัญยิ่งดังกล่าว จึงเป็นที่น่าเชื่อได้ว่า ผู้ที่เป็นแม่กองควบคุมงานดูแลการเขียนภาพจิตรกรรมในครั้งนั้น คงต้องคัดสรรช่างเขียนฝีมือ ระดับชั้นครูผู้มีผลงานอันเป็นที่ยอมรับนับถือกันมาเป็นผู้เขียนงานจิตรกรรมเหล่านี้ ด้วยเหตุนี้ภาพจิตรกรรมที่ปรากฏอยู่ในพระอารามดังกล่าว จึงน่าจะถือได้ว่าเป็นตัวอย่างของงานเขียนภาพที่ สมบูรณ์อันเป็นตัวแทนของงานจิตรกรรมแต่ละสมัยได้ในระดับหนึ่งด้วย

สิ่งที่น่าสังเกตคือ จากการสำรวจพระอารามในเขตกรุงรัตน โกสินทร์ พบเพียง ๔ อาคารนี้ เท่านั้น ที่มีการเขียนภาพเทพผู้พิทักษ์ ในลักษณะของเทพจากศาสนาฮินดู ที่มีความเกี่ยวเนื่องใน คัมภีร์นารายณ์สิบปาง , เทวดานพเคราะห์ , เทพผู้รักษาทิศ หรือกลุ่มเทวบุตร ไว้บนแผ่นบาน ประตู/หน้าต่างเช่นนี้ ซึ่งอาจตั้งข้อสมมติฐานเบื้องต้นได้ว่า ภาพเทพผู้พิทักษ์เช่นนี้ อาจเป็นเครื่อง แสดงถึงฐานันดรศักดิ์ของอาคารด้วย กล่าวคือ เป็นภาพที่จำกัดให้เขียนได้เฉพาะในวัดที่เป็นพระ อารามหลวงเท่านั้น เนื่องจากต้นเค้าของเทพต่างๆเหล่านี้ มีความผูกพันกับคติเทวราชามาตั้งแต่ใน อดีต (ดังเช่นที่พบว่ามี การเขียนภาพเทพนารายณ์สิบปาง ในพระบรมมหาราชวังมาตั้งแต่สมัยอยุธยา) เมื่อนำมาใช้เขียนในพระอาราม จึงได้จำกัดการเขียนอยู่ในพระอารามหลวง ที่เป็นพระอารามของ พระมหากษัตริย์ (หรือบรมวงศานุวงศ์) เท่านั้น อย่างไรก็ตาม ภาพลักษณะเช่นนี้ ถือได้ว่าเป็น ปรากฏการณ์พิเศษของเทพผู้พิทักษ์ เนื่องจากได้พบเพียง ๔ แห่งเท่านั้น สำหรับ ภาพผู้พิทักษ์ทวาร และบัญชาในที่อื่นๆ แม้จะได้มีการเปลี่ยนแปลงการเขียนเทพนิรนามประเภท เทวดายืนแท่น ไป เป็นภาพลักษณะอื่นๆ เช่น เสี้ยวกาง , นางอัปสร , ฝรั่งถือปืน ฯลฯ ในช่วงสมัยรัชกาลที่ ๑ บ้างก็ตาม แต่ในที่สุดก็ดูเหมือนว่า ได้กลับไปนิยมเขียนภาพ “เทวดายืนแท่น” เหมือนเช่นที่เคยเขียนมาเมื่อครั้ง ก่อนสมัยกรุงรัตน โกสินทร์

การจำแนกประเภทของเทพผู้พิทักษ์

ในการศึกษาภาพเทพผู้พิทักษ์ที่ปรากฏในอาคาร ๔ หลัง ที่นำมาใช้ในการศึกษาค้างนี้ (อุโบสถวัดราชนาค , วิหารและอุโบสถวัดสุทัศนเทพวราราม และอุโบสถวัดบวรสถาน สุธาวาส) สามารถจำแนกประเภทของเทพที่นำมาเป็นเทพผู้พิทักษ์ ออกได้ดังนี้

๑. เทพพระเคราะห์
๒. ทิศपाल (เทพผู้รักษาทิศ)
๓. เทพผู้ทรงฤทธิ์
๔. (เทพที่เกี่ยวข้องใน) นารายณ์สิบปาง

๕. เทพชั้นรอง (และกลุ่มคนธรรมดา ฤาษี / อัปสร และเทวบุตร)

๖. อื่น ๆ

๑. เทพพระเคราะห์

กลุ่มเทพพระเคราะห์นั้น ตามความเชื่อแต่เดิมของชาวอินเดียล้วนเกี่ยวข้องกับเรื่องของดาราศาสตร์เป็นสำคัญ โดยชาวอินดูจะนับถือดาวพระเคราะห์ในระบบสุริยจักรวาล หรือดาวประจำวันทั้ง ๗ ในสัปดาห์ ว่ามีความศักดิ์สิทธิ์ ยกย่องเคารพบูชาว่าเป็นเทพเจ้า บูชาเพื่อความโชคดีเกิดสันติสุขกับผู้บูชา และยังเชื่อว่าเทพเหล่านั้นมีความเกี่ยวข้องกับโชคชะตา ของมนุษย์อีกด้วย⁴⁴ ในกรณีนี้จึงได้คิดสร้างรูปเคารพเพื่อใช้ประกอบพิธีกรรมขึ้น ซึ่งคติความเชื่อเทพพระเคราะห์ของอินเดียเหล่านี้ ก็ได้ส่งผ่านมายังดินแดนแถบเอเชียอาคเนย์อันรวมถึงประเทศไทยในระยะต่อมา

หลักฐานความเชื่อเกี่ยวกับกลุ่มเทพพระเคราะห์ของไทยในสมัยเริ่มแรก ยังไม่ค่อยชัดเจนมากนัก ส่วนใหญ่พบเทพพระเคราะห์เพียงบางองค์ ดังเช่น พระอาทิตย์ที่พบเป็นเอกเทศเท่านั้น หลักฐานโบราณวัตถุที่แสดงถึงความเชื่อในกลุ่มเทพพระเคราะห์อย่างชัดเจนพบในสมัยลพบุรี (อิทธิพลศิลปกรรมของเขมร) โดยพบแท่งหินสลักภาพเทพพระเคราะห์ (และเทพผู้รักษาทิศ) อยู่ตามปราสาทหินต่าง ๆ หลายแห่ง (ดูในหัวข้อ ทิศपाल ประกอบ)

สำหรับความเชื่อของคนไทยปัจจุบันต่อเทพพระเคราะห์ค่อนข้างเกี่ยวข้องกับทางโหราศาสตร์เป็นส่วนใหญ่ โดยมีการผูกเรื่องราวของเทพแต่ละองค์มาเปรียบเทียบกับบุคคลแต่ละคน นอกจากนี้ยังโยงไปถึงระบบดาราศาสตร์ คือ ดวงดาวมีอิทธิพลต่อชะตาเกิดของบุคคล และมีการนับถือสีประจำวันตามสีประจำเทพนพเคราะห์ด้วย⁴⁵

ความเชื่อเกี่ยวกับเทพนพเคราะห์ได้ปรากฏในหนังสือเก่าของไทย ได้แก่ คัมภีร์นารายณ์สิบปาง ฉบับคุณหญิงเลื่อนฤทธิ์ กล่าวถึง มูลเหตุว่า มีกำเนิดมาจากพระอิศวรเป็นผู้สร้าง โดยในชั้นต้น พระองค์ได้ประดิษฐานทิพยวิมานทั้งเก้าชั้น แต่ไม่มีเทพประจำอยู่ และพระองค์ทรงอนุญาตว่า หากเทวดารองค้ำใดๆ ทรงสร้างกุศลแก่กล้า และตั้งความปรารถนาอยากอยู่วิมานใดๆ ก็ให้บังเกิดอยู่ในทิพยวิมานนั้นๆ จากนั้นจึงมีเทวโองการตั้งพระพรหมธาดา สหบดีพรหม จัดให้วิมานทั้งเก้าเดินเวียนรอบเขาพระสุเมรุราช⁴⁶

⁴⁴ เอมอร เขาวิน ส่วน, “เทพนพเคราะห์”, (สารนิพนธ์ ปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิตของ ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๐), หน้า ๗๔-๗๕.

⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๒.

⁴⁶ สมบัติ พลายน้อย, จันทรคตินิยาย (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์บริษัทสามัคคีสาร, ๒๕๓๗), หน้า ๑๒๗-๑๒๘.

ส่วนคำเนียบของเทพที่ประจำอยู่ในทิพยวิมานทั้งเก้า นั้น ได้ปรากฏในหนังสือเก่าอีกฉบับ คือ เณรโตไตรภพ กล่าวว่า พระอิศวร พระอุมา พระพรหม และพระนารายณ์ ได้ทรงร่วมกันสร้างเทพทั้งเก้าองค์ขึ้นประจำอยู่ในทิพยวิมานนั้นๆ⁴⁷

เทพนพเคราะห์ทั้ง ๙ องค์ ที่มีกรกล่าวถึง ได้แก่

๑. พระอาทิตย์
๒. พระจันทร์
๓. พระอังคาร
๔. พระพุธ
๕. พระพฤหัสบดี
๖. พระศุกรี
๗. พระเสาร์
๘. พระราหู
๙. พระเกตุ

เทพนพเคราะห์ต่าง ๆ เหล่านี้ บางครั้งยังมีความสับสนในเรื่องของพาหนะ และเทพศาสตราวุธอยู่บ้าง อันขึ้นอยู่กับการที่มีอยู่หลากหลายตามความเชื่อของบุคคลแต่ละกลุ่มที่ต่างกันออกไป นอกจากนี้ยังพบว่าได้มีการเขียนภาพ "พระมฤตยู" ซึ่งเป็นเทพพระเคราะห์ที่พบในชั้นหลังเอาไว้ด้วย สำหรับการนำเอาเทพพระเคราะห์มาใช้เป็นเทพผู้พิทักษ์ดูแลบานหน้าต่างนั้น ได้ปรากฏอยู่ที่วิหารวัดสุทัศนเทพวราราม และอุโบสถวัดราชนาคดา ซึ่งจะได้นำกล่าวถึงในบทต่อไปอีกครั้งหนึ่ง

๒. ทิศปาล

ทิศปาลหรือเทพผู้รักษาทิศนั้น เป็นแนวความคิดที่เก่าแก่มาของอินเดีย โดยมีพัฒนาการมาจากเทพที่สำคัญบางองค์ในยุคฤคเวทมาสู่เทพผู้รักษาทิศหลักทั้ง ๔ ในอาถรรพเวท ได้แก่ พระอัคนีเป็นเทพผู้รักษาทิศตะวันออก พระอินทร์เป็นเทพผู้รักษาทิศใต้ พระวรุณเป็นเทพผู้รักษาทิศตะวันตก พระโสม (โสมะ) เป็นเทพผู้รักษาทิศเหนือ และได้เพิ่มพระพฤหัสบดีเป็นผู้รักษาทิศเบื้องบน และพระวิษณุเป็นเทพผู้รักษาทิศเบื้องล่าง⁴⁸ ต่อมาในยุคของศาสนาฮินดู คัมภีร์ปุราณะหลายเล่ม ได้แสดงให้เห็นว่าปกติแล้วกำหนดว่ามี ๘ ทิศ อันได้แก่ทิศหลัก ๔ ทิศ และทิศ

⁴⁷ เรื่องเดียวกัน , หน้า ๑๒๕-๑๓๔.

⁴⁸ หม่อมราชวงศ์ สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, ปราสาทเขาพระวิหาร (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ , ๒๕๓๖),

แทรกอีก ๔ ทิศ⁴⁹ อย่างไรก็ตาม ตำแหน่งของเทพว่าแต่ละองค์ เป็นผู้รักษาทิศใดนั้นก็ยังมี ความ สับสนอยู่บ้าง

ในดินแดนแถบเอเชียอาคเนย์ เมื่อรับอิทธิพลทางศาสนาและศิลปกรรมจากอินเดีย ก็ได้ นำคติเกี่ยวกับทิศปาลนีเข้ามาด้วยเช่นกัน โดยเฉพาะในดินแดนของเขมรโบราณ พบศิลาจารึก หลายหลักกล่าวถึงการให้ความสำคัญกับเทพผู้รักษาทิศ⁵⁰ นอกจากนี้ที่ปราสาทนครวัด ประเทศ เขมร ได้พบภาพสลักนูนต่ำ รูปเทพผู้รักษาทิศ ๑๐ องค์ โดยแบ่งเป็นผู้รักษาทิศหลัก ๔ ทิศ เทพผู้ รักษาทิศแทรก ๔ ทิศ และเทพผู้รักษาทิศเบื่องบน และเบื่องล่างอีก ๒ ทิศ อันได้แก่

ทิศตะวันออก	พระอินทร์ ทรงช้าง
ทิศตะวันตก	พระวรุณ ทรงหงส์
ทิศเหนือ	ท้าวกุเวร ทรงสิงห์
ทิศใต้	พระจันทร์กุมาร ทรงนกกยูง
ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ	พระจันทร์ ทรงรถเทียมม้า
ทิศตะวันออกเฉียงใต้	พระอัคนี ทรงแรดหรืออระมาด
ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ	พระพาย ทรงม้า
ทิศตะวันตกเฉียงใต้	พระนโรตติ ทรงราภษส
ทิศเบื่องบน	พระอาทิตย์ ทรงรถเทียมม้า
ทิศเบื่องล่าง	พระยม ทรงโค ⁵¹

ภาพสลักเทพผู้รักษาทิศทั้ง ๑๐ องค์ จากปราสาทนครวัดค่อนข้างสอดคล้องกับ รามเกียรติ์ของเขมรที่กล่าวถึงเทพ ๘ องค์ เมื่อครั้งเสด็จลงมาในการสยุมพรนางสีดา ซึ่งความจริง น่าจะเป็นเทพผู้รักษาทิศ ๑๐ องค์ โดยมีเทพ ๑ องค์ไม่ได้เสด็จลงมาจกสวรรค์ เนื่องจากเป็นเทพผู้ รักษาทิศเบื่องล่างอยู่แล้ว ในการนี้สามารถสรุปถึงเทพทั้ง ๑๐ องค์ ผู้ดูแลทิศต่าง ๆ ตามรามเกียรติ์ ของเขมรได้ดังนี้

ทิศตะวันออก	พระอินทร์ ทรงช้าง
ทิศตะวันตก	พระวรุณ ทรงนาค
ทิศเหนือ	ท้าวกุเวร ทรงวิมาน
ทิศใต้	พระจันทร์กุมาร ทรงนกกยูง

⁴⁹ เรื่องเดียวกัน , หน้า ๕๔๒-๕๔๓.

⁵⁰ เรื่องเดียวกัน , หน้า ๕๔๓-๕๔๔.

⁵¹ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล , ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิมพ์เนส , ๒๕๑๖) ,

ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ	พระอีสาน ทรงโค
ทิศตะวันออกเฉียงใต้	พระอัคนี ทรงแรด
ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ	พระพาย ทรงม้า
ทิศตะวันตกเฉียงใต้	พระนิรฤติ ทรงยักษ์ (รากษส)
ทิศเบื้องบน	พระพรหม ทรงหงส์
ทิศเบื้องล่าง	พระยม ⁵²

สำหรับในประเทศไทย ในช่วงสมัยลพบุรีที่รับอิทธิพลทางศิลปจากประเทศเขมร ก็ได้พบภาพสลักเทพประจำทิศต่าง ๆ อยู่พอสมควร ดังตัวอย่างจากแท่งหินภาพเทพนพเคราะห์ และเทพผู้รักษาทิศ จากปราสาทหินหลายแห่ง อาทิ เช่นที่ปราสาทบ้านเม็ญ อ.เดชอุดม อุบลราชธานี , เทวสถานพระนารายณ์ จ.นครราชสีมา , ปราสาทเป็ยน้อย อ.เป็ยน้อย ขอนแก่น, ปราสาทสระกำแพงใหญ่ อ.อุทุมพรพิสัย จ.ศรีสะเกษ⁵³ เป็นต้น นอกจากนี้ก็ยังพบภาพเทพรักษาทิศจำนวนมากที่สลักบนกลีบขุนุนปราสาท ดังเช่นที่ ปราสาทหินพิมาย นครราชสีมา และปราสาทประธานเขาพนมรุ้ง บุรีรัมย์ เป็นต้น⁵⁴ และที่ปราสาทเขาพนมรุ้งก็ยังได้พบประติมากรรมเทพผู้รักษาทิศที่สลักเป็นภาพนูนอยู่บนแท่งศิลาทรายสีแแดงรูปสี่เหลี่ยมอีก ๖ ชิ้น โดยแต่ละชิ้นสลักรูปเทพผู้รักษาทิศ ๑ องค์ เทพผู้รักษาทิศที่ค้นพบมีดังนี้คือ พระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ , พระอัคนีทรงแรด , พระวรุณทรงนาค ๕ เศียร , ท้าวกุเวรทรงสิงห์ , พระอีสานทรงโค และพระพรหมทรงหงส์⁵⁵

ในสมัยสุโขทัยศิลาจารึกบางหลักได้กล่าวถึงการอัญเชิญเทพต่าง ๆ มาร่วมต่อการทำสัตย์สาบาน โดยได้มีการกล่าวถึง...(เทพค)านพเคราะห์ ทวาทศรา (ศี) ...จตุโลกบาล ทศโลก...⁵⁶ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าคติความเชื่อเกี่ยวกับเทพผู้รักษาทิศและเทพนพเคราะห์คงเป็นที่รับรู้ของสังคมสมัยสุโขทัยอยู่เช่นกัน ส่วนในสมัยอยุธยาความเชื่อเกี่ยวกับเทพในศาสนาฮินดูเหล่านี้ น่าจะได้รับความนิยมกันอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะในเรื่องของราชสำนัก ตัวอย่างความเชื่อเกี่ยวกับเทพผู้ทรงฤทธิ์และเทพผู้รักษาทิศ อาจดูได้จากพิธีสวดศักราชในสมัยพระเจ้าปราสาททอง ที่ได้โปรดให้มีการจำลองจักรวาล และให้ "...จึงให้ทวิชาจารย์แต่งกายเป็นพระอิศวร พระพิฆณุ พระพายุ พระพิรุณ

⁵² เรื่องเดียวกัน , หน้า ๑๐๖-๑๐๗.

⁵³ เอมอร เขาวนสวน , เรื่องเดียวกัน , หน้า ๖๖-๗๒.

⁵⁴ หม่อมราชวงศ์ สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ , ปราสาทเขาพระวิหาร , หน้า ๕๔๕.

⁵⁵ หม่อมเจ้า สุภัทรรศ ดิศกุล , “ ประติมากรรมเทพผู้รักษาทิศซึ่งเพ็งค้นพบที่ปราสาทพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์” แถลงงาน ประวัติศาสตร์ เอกสาร โบราณคดี , ปีที่๗, เล่ม ๑ (มกราคม ๒๕๑๖) : ๘๗-๘๘.

⁵⁶ กรมศิลปากร , จารึกสมัยสุโขทัย (ม.ป.ท.), หน้า ๑๒๔.

พระเพลิง พระยม พระไพศพ พระจันทร์ พระอาทิตย์ รูปเทพเจ้าทั้งสิบสองราศี แวดล้อมสมเด็จพระอมรินทรราชา โดยอันดับศักดิ์เทวราช...”⁵⁷

อย่างไรก็ตาม ในความเชื่อทางไสยศาสตร์และโหราศาสตร์นั้น มีคำเรียกเทวดาผู้รักษาทิศทั้ง ๘ ทิศ (อัยฎีกาบาล: ตามคำเรียกในศาสนาฮินดู) ว่า “อภิไทโกธิบาทว์ หรือ เทวดาโพไทธิบาทว์” โดยเป็นกล่าวถึงลักษณะอุบาทว์แห่งเทวดาทิศแปด ซึ่งจะสำแดงเหตุแก่ชนทั้งหลาย เพื่อให้รู้ว่าจะมีภัยบังเกิดขึ้นในทิศใดๆ โดยอุบาทว์ที่ปรากฏตามตำรานั้น มีมากมายหลายประการ และเมื่อเกิดขึ้นแล้ว จะแสดงให้เห็นว่าเป็นอุบาทว์แห่งเทวดาทิศใด จากนั้นจึงมีพิธีการบูชาเทวดาผู้รักษาทิศนั้นๆ ต่อไป⁵⁸ สำหรับภาพของเทวดาผู้รักษาทิศในลักษณะเช่นนี้ มีดังนี้

๑. เทวดารักษาทิศบูรพา (ตะวันออก) คือ พระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ ๓๓ เศียร และถ้าตามพิธีไสยศาสตร์ ถ้าจะประกอบพิธีแก้อุบาทว์จะใช้รูปเช่นเดียวกัน

๒. เทวดารักษาทิศอาคเนย์ (ตะวันออกเฉียงใต้) คือ พระเพลิงทรงระมาดเพลิง ถ้าทำพิธีแก้อุบาทว์ก็ใช้รูปเช่นเดียวกัน

๓. เทวดารักษาทิศทักษิณ (ใต้) คือ พระยมราชทรงนกแสด ถ้าทำพิธีแก้อุบาทว์จะทำรูปพระยมทรงกระบือ

๔. เทวดารักษาทิศหรดี (ตะวันตกเฉียงใต้) คือ พระนารายณ์ทรงครุฑ ถ้าทำพิธีแก้อุบาทว์จะทำรูปนารายณ์ทรงครุฑ ๔ ตัว

๕. เทวดารักษาทิศประจิม (ตะวันตก) คือ พระพิรุณทรงพญานาค ถ้าทำพิธีแก้อุบาทว์ทำรูปพระพิรุณทรงนาค ๕ ตัว

๖. เทวดารักษาทิศพายัพ (ตะวันตกเฉียงเหนือ) คือ พระพาย(วายุ) ทรงม้าถือพระขรรค์และวาลวิชนี ถ้าทำพิธีแก้อุบาทว์จะทำรูปพระพายทรงม้า ๖ ตัว

๗. เทวดารักษาทิศอุดร(เหนือ) คือ พระโสมะทรงม้า ถ้าทำพิธีแก้อุบาทว์จะปั้นเป็นรูปพระโสมะประทับในนุชบก

๘. เทวดารักษาทิศอีสาน (ตะวันออกเฉียงเหนือ) คือ พระไพศพณ์ทรงหงส์ ถ้าทำพิธีแก้อุบาทว์ ทำรูปพระไพศพณ์ทรงโค⁵⁹

⁵⁷ กรมศิลปากร, “พระราชพงศาวดารกรุงสยาม จากต้นฉบับของบริติช มิวเซียม กรุงลอนดอน” ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๘๒ (ม.ป.ท., ๒๕๓๗), หน้า ๑๕๑.

⁵⁸ สมบัติ พลายน้อย, เทวนิยาย (กรุงเทพฯ: รวมสาส์น, ๒๕๓๔), หน้า ๓๑๑-๓๑๖.

⁵⁹ ณัฐภัทร จันทวิช, “อภิไทโกธิบาทว์” สารกรมศิลปากร, ปีที่ ๓, ฉบับที่ ๗ (๒๕๓๓): ๒๒-๒๓.

ในพิธีการบูชาและแก้อุบาทว์ดังกล่าวนั้น โหราจารย์จะบูชาเทวดารักษาทิศองค์นั้น ด้วย แก้วแหวนเงินทอง ผ้าแพร ดอกไม้รูปเทียน อาหารและผลไม้ พร้อมกล่าวคาถาบูชาตามลักษณะ อุบาทว์ที่ปรากฏให้เห็น ซึ่งมีความหมายถึงเทวดารักษาทิศองค์ใด⁶⁰ -

นอกจากนี้ในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ก็พบว่ามีการนำรูปเทวดารักษาทิศแต่ละทิศมา ตั้ง หรือเขียนภาพภาพมาแขวนไว้ในปริมณฑล เช่น รอบมณฑลพระกระยาสนาน หรือ รอบพระที่นั่งอัฐทิศในแต่ละทิศ เป็นต้น⁶¹ ซึ่งคติดังกล่าว อาจจะถ่ายทอดมาสู่การเขียนจิตรกรรมเทพรักษาทิศ ไว้ในพุทธสถานดังกล่าวด้วยก็เป็นได้ โดยมีความมุ่งหมายเพื่อให้ช่วยดูแลและคุ้มครองเขต ศักดิ์สิทธิ์เหล่านี้เอาไว้

การนำเอาภาพเทพผู้รักษาทิศ มาเป็นเทพผู้พิทักษ์นี้ ปรากฏอยู่บนบานหน้าต่างที่ อุโบสถ วัดราชนัคคา และวิหารวัดสุทัศนเทพวราราม ซึ่งจะได้กล่าวถึงโดยละเอียดในบทต่อไป

๓. เทพผู้ทรงฤทธิ์ของศาสนาฮินดู

ศาสนาฮินดูนั้น จัดเป็นศาสนาที่มีความซับซ้อนมาก โดยมีกำเนิดมาจากลัทธิพระเวท ที่ ชาวอารยันได้นำมาสู่อินเดียแล้วจึงผสมกับความเชื่อพื้นเมืองที่มีอยู่ก่อนแล้ว และเรียกกันว่า ศาสนา พราหมณ์ ต่อมาในภายหลังจึงได้กลายเป็นศาสนาฮินดู โดยมีเทพผู้ยิ่งใหญ่ ๓ องค์ คือ พระพรหม พระวิษณุ และพระศิวะ (เรียกกันว่า ตรีมูรติ) เป็นเทพสูงสุด ต่อมาเทพสององค์ อันได้แก่ พระวิษณุและพระศิวะ ก็กลายเป็นเทพผู้เป็นประธานของ ๒ นิกาย คือ ไวยณพนิกาย (นับถือพระวิษณุ เป็นประธาน) และ ไศวนิกาย (นับถือพระศิวะเป็นประธาน)

อย่างไรก็ตาม เทพต่าง ๆ ในศาสนาฮินดูมิได้มีเพียงเทพ ๓ องค์นี้เท่านั้น ศาสนาฮินดูมี เทพต่าง ๆ อีกเป็นจำนวนมาก ทั้งที่พัฒนามาจากเทพพื้นเมืองเดิม (ปรากฏการณ์ธรรมชาติ) และ เทพที่กำเนิดขึ้นในระยะเวลาต่อมา ซึ่งเทพแต่ละองค์ล้วนเป็นผู้ทรงฤทธิ์ที่แตกต่างกันออกไป

การนำเอาภาพเทพผู้ทรงฤทธิ์ของศาสนาฮินดูมาเป็นเทพผู้พิทักษ์หลังบานประตู/หน้าต่าง พุทธสถานที่นำมาศึกษาครั้งนี้ ปรากฏอยู่ที่อุโบสถวัดสุทัศนเทพวรารามและอุโบสถวัดบวรสถาน สุททาวาส โดยมีภาพของเทพหลายองค์ดังตัวอย่างเช่น พระศิวะ(อิศวร) , พระวิษณุ (พระนารายณ์) , พระพรหม , พระขันธกุมาร , พระคเณศ , พระพลเทพ , พระอุมา , พระลักษมี เป็นต้น ซึ่งเทพ เหล่านี้บางองค์มีความเกี่ยวข้องกับเทพในกลุ่มที่ ๔ ด้วย

๔. เทพ(ที่เกี่ยวข้อง)ในนารายณ์สิบปาง

กลุ่มเทพที่นำมาเป็นเทพผู้พิทักษ์ชุดนี้ ตามความเป็นจริงก็คือ เทพผู้ทรงฤทธิ์ของศาสนา ฮินดู ในหัวข้อที่ ๓ แต่ว่าเนื่องจากช่างได้นำเอาเหตุการณ์จากคัมภีร์นารายณ์สิบปาง (ในโลกทัศน์

⁶⁰ สมบัติ พลายน้อย ,เทวนิยาย ,หน้า ๓๑๓.

⁶¹ ฌรัภีทร จันทวิช ,เรื่องเดียวกัน .

เดิมของไทย) มาสร้างเป็นภาพเล่าเรื่องขึ้น โดยกำหนดเอาจากการกำเนิดโลกตามเรื่องและการ
 อวตาร (ปาง) ของพระวิษณุ (นารายณ์) ที่ได้ลงมาดูแลและบริหารโลกให้มีความเป็นปกติสุข ซึ่ง
 การอวตารลงมาแต่ละครั้งทำให้เกิดรูปลักษณะของเทพต่างกันออกไปจากรูปเคารพปกติ ด้วยเหตุนี้
 จึงจัดกลุ่มรูปปรากฏของเทพในชุดนี้แยกเอาไว้ต่างหาก เพื่อที่จะได้สามารถศึกษาได้อย่างละเอียด
 ขึ้น

ใน “นารายณ์สิบปาง” ตามโลกทัศน์เดิมของไทย ก่อนที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า
 เจ้าอยู่หัวจะได้ทรงพระราชนิพนธ์ลิลิตนารายณ์สิบปาง (ตามข้อมูลของ J. W. WILKINS ใน
 HINDU MYTHOLOGY) มีเนื้อความและการอวตารของพระวิษณุ (นารายณ์) แตกต่างไปจาก
 ฉบับของ WILKINS อยู่บ้าง เมื่อพิจารณาแล้วพบว่า แม้โครงเรื่องของคัมภีร์นารายณ์สิบปาง
 เป็นการเล่าถึงอวตารของพระนารายณ์ก็ตาม แต่การอวตารนั้นก็เป็นการกระทำตามเทวบัญชาของ
 พระอิศวร เพื่อให้ลงมาปราบยุคเข็ญ โดยมีเรื่องราวต่าง ๆ โดยพิสดาร ด้วยเหตุนี้ ภาพของเทพที่
 ช่างได้นำมาเขียนเป็นเทพผู้พิทักษ์จึงไม่ได้จำกัดเฉพาะภาพอวตารต่าง ๆ ของพระนารายณ์เท่านั้น
 แต่ได้นำเอาภาพเทพต่าง ๆ ที่ปรากฏตามเนื้อหาของเรื่อง อาทิ พระอิศวร , กลุ่มเทพที่เกี่ยวข้องกับ
 พระคเณศ เป็นต้น มาเขียนไว้ด้วย

๕. เทพชั้นรอง

คำว่า “เทพชั้นรอง” ในที่นี้ หมายถึงกลุ่มของเทพ หรือ เทวดาที่มีบทบาทสำคัญในทาง
 ศาสนาพุทธ ซึ่งส่วนใหญ่มีความเกี่ยวเนื่องหรือเป็นบริวารของพระอินทร์เป็นสำคัญ ซึ่งแต่เดิม
 ตั้งแต่สมัยพุทธกาลในศาสนาพุทธจะมุ่งเน้นการบรรลุธรรมโดยความเพียรของตนเองจึงไม่มีการ
 นับถือเทวดาหรือเทพอยู่ในระบบของศาสนาแต่อย่างใด ต่อมาภายหลังได้มีการยอมรับเอาเทพของ
 ศาสนาฮินดู มาเป็นส่วนหนึ่งของศาสนาพุทธด้วย จึงได้เกิดการนับถือ “เทพชั้นรอง” เหล่านี้ขึ้น
 โดยเฉพาะการรับเอาพระอินทร์และพระพรหม ซึ่งเป็นเทพสำคัญของศาสนาฮินดูมาไว้ในศาสนา
 พุทธนั้น พบมาตั้งแต่สมัยอินเดียบราซิลแล้ว และได้มีพัฒนาการต่อเนื่องมาตามลำดับ โดยเฉพาะ
 กลุ่มเทพที่เกี่ยวข้องกับพระอินทร์นั้นค่อนข้างมีบทบาทอย่างมากสำหรับศาสนาพุทธในยุคต่อมา

ตัวอย่างของเหล่าเทพชั้นรองที่ปรากฏในอุโบสถวัดราชนาคदारวิหาร ได้แก่ ปิณฺณจสิงขร
 เทวบุตร คนธรรพ์เทวบุตร เทวสุดเทวบุตร มาตลิตเทวบุตร จิตรเสนเทวบุตร กามเสฐเทวบุตร
 เป็นต้น

๖. อื่น ๆ

นอกจากเทพที่ได้จัดแบ่งออกเป็น ๕ กลุ่มข้างต้นแล้ว ยังมีเทพบางองค์ที่ปรากฏชื่อและ
 ภาพอยู่ในตำแหน่งของเทพผู้พิทักษ์พุทธสถานที่น่ามาศึกษาครั้งนี้ แต่ไม่สามารถจัดกลุ่มได้อย่าง
 แน่ชัด จึงนำมาจัดอยู่ในกลุ่มนี้ ตัวอย่าง เทพดังกล่าวเช่น พระเทวารังค์ เป็นต้น